

Agnieszka Żurek

ORCID: 0000-0003-2280-6665

Uniwersytet Wrocławski

Splątane gałęzie Drzewa Opowieści. Struktury baśniowe w *Berenie i Lúthien* J.R.R. Tolkiena

Słowa kluczowe: baśń, baśń ludowa, klasyfikacja Aarne-Thompsona-Uthera, Władimir Propp, J.R.R. Tolkien

Keywords: fairy tale, folktale, Aarne-Thompson-Uther Index, Vladimir Propp, J.R.R. Tolkien

Aktualizacja konwencji baśniowej, tak typowa dla poetyki literatury fantastycznej, znalazła szczególne miejsce w dziełach J.R.R. Tolkiena, często określanych jako nowoczesna baśń literacka¹. Historia Berena i Lúthien jest jednym z najstarszych i najistotniejszych komponentów² w tolkienowskim legendarium.

¹ S. Rahn, *J.R.R. Tolkien*, [w:] *The Oxford Companion to Fairy Tale. The Western Fairy Tale Tradition from Medieval to Modern*, red. J. Zipes, Oxford 2000, s. 525–526.

² W liście do syna Christophera z 11 lipca 1972 roku Tolkien nazwał *Berena i Lúthien* „główną częścią *Silmarillionu*” (J.R.R. Tolkien, *Listy*, wyb. i oprac. H. Carpenter, przeł. A. Sylwanowicz, Warszawa 2010, s. 684). W tym samym liście Tolkien wyznaje, że pierwszym źródłem *Berena i Lúthien* był jego zachwyty pięknem narzeczonej tańczącej na polanie podczas ich wspólnego odpoczynku w lesie. Taka analogia znajduje potwierdzenie w fakcie, że pisarz polecił wyręczyć na płycie nagrobnej żony imię Lúthien (*ibidem*, s. 683). W dalszej części szkicu tytuł *Beren i Lúthien* oznacza kompilację tekstów wydaną przez Ch. Tolkiena (*Beren and Lúthien*, 2017; wyd. pol. 2017), a „Beren i Lúthien” samą opowieść, rozwijaną i modyfikowaną w latach 1917–1937. Historię Berena i Lúthien poruszają cztery, różnej długości, teksty narracyjne (*Opowieść o Timíviel*, *Sketch of the Mythology*, *Quenta Noldorinwa* i *Quenta Silmarillion*), poemat epicki (*Ballada o Leithian*) i trzy teksty rocznikarskie (*The Earliest Annals of Beleriand*, *The Later Annals of Beleriand*, *Grey Annals*), rozproszone po różnych tomach „The History of Middle-Earth”. Tu opieram się głównie na *Quenta Silmarillion* z 1937 roku, który stał się podstawą odpowiedniego rozdziału *Silmarillionu*. Szczegółowa geneza ostatecznie opublikowanego tekstu zob. D.Ch. Kane, *Arda Reconstructed. Creation of the Published Silmarillion*, Bethlehem 2011, s. 173–181. Na polskim gruncie analizę

Baśń jest w niej nierozzerwalnie spleciona z mitem, a cały utwór jest naznaczony głęboką świadomością własnej literackości³. Wyprawa po Silmaril jawi się jako katabaza, zejście do świata umarłych, topos wspólny dla mitologii wielu ludów indoeuropejskich⁴. Wiele motywów pochodzi z mitologii greckiej⁵, nordyckiej⁶, celtyckiej⁷ i fińskiej⁸. Jednocześnie postać Lúthien — za sprawą jej wyrzeczenia,

relacji między poszczególnymi tekstami przeprowadził Jakub Z. Lichański, *Opowiadania o... krąwędzi epok i czasów Johna Ronalda Reuela Tolkiena, czyli Metafizyka, powieść, fantazja*, Warszawa 2003, s. 52–82.

³ A. Slack, *Moving Mandos: The Dynamics of Subcreation in "Of Beren and Lúthien"*, [w:] *The Silmarillion. Thirty Years On*, red. A. Turner, Zollikofen 2007, s. 59–80, 67–75. Autorka uznaje, że „Beren i Lúthien” jest „opowieścią archetypową” dla *Silmarillionu*, gdyż tu najlepiej realizuje się Tolkienowska koncepcja twórczości literackiej jako wtórnej kreacji. Cechy literackie utworu, przede wszystkim metatekstualność, korespondują z motywami fabularnymi, na przykład pojedynkiem na pieśni. Tę specyfikę zauważył już C.S. Lewis, który komentował *Balladę o Leithian* (J.R.R. Tolkien, *The Lays of Beleriand*, „The History of Middle-Earth”, t. 1, London 2002) nie jak utwór w całości wymyślony i spisany przez jednego autora, ale jak anonimowe dzieło, narastające w ciągu lat i zachowane w wielu różnych rękopisach, kreując również fikcyjnych badaczy i „przyczajając” ich rzekome obserwacje.

⁴ R.C. West, *Real-World Myth in a Secondary World: Mythological Aspects in the Story of Beren and Lúthien*, [w:] *Tolkien the Medievalist*, red. J. Chance, London-New York 2003, s. 267. Badacz dostrzega w Lúthien podobieństwo do Isztar. Katabaza występuje również w licznych mitach greckich i rzymskich, między innymi w opowieści o Psyche (istnieją podobieństwa między postaciami Lúthien i Psyche: niezwykła uroda i wyprawa do piekieł w celu zdobycia bezcennego klejnotu) oraz o Orfeuszu i Eurydyce. Lúthien, podobnie jak Orfeusz, śpiewa pieśń władcy świata podziemnego, aby móc połączyć się z ukochanym; zob. E.A. Whittingham, *The Evolution of Tolkien's Mythology. A Study of the History of Middle-Earth*, Jefferson, NC-London 2007, s. 124.

⁵ Badacze odnajdują między innymi echa opowieści o Piramidzie i Tysie; zob. J. Stevens, *From Catastrophe to Eucatastrophe. J.R.R. Tolkien's Transformation of Ovid's Mythic Pyramus and Thisbe into Beren and Lúthien*, [w:] *Tolkien and the Invention of Myth: A Reader*, red. J. Chance, Lexington 2004, s. 119–132.

⁶ Demoniczny wilk Karharoth pożerający Silmaril przypomina znanego z *Eddy Starszej* wilka Sköllla pożerającego słońce. Również przemiana człowieka w zwierzę odbywa się na sposób bliski mitom skandynawskim, zwłaszcza *Sadze rodu Volsungów*.

⁷ D. Fimi, *Tolkien's "Celtic" type of legends: Merging Traditions*, „Tolkien Studies” 2007, nr 4, s. 51–71. Z kręgu celtyckiego pochodzi motyw małżeństwa śmiertelnego mężczyzny i kobiety z zaczarowanego ludu (H.N. Gibson, *The Human-Fairy Marriage*, „Folklore” 66, 1955, z. 7, s. 357–360). Rozpowszechniony był on również w literaturze średnioangielskiej i tę niektórzy badacze wskazują jako bezpośrednie źródło „Berena i Lúthien”, zwłaszcza poematy *Sir Orfeo* (T. Honegger, *Fantasy, Escape, Recovery, and Consolation in Sir Orfeo: The Medieval Foundations of Tolkienian Fantasy*, „Tolkien Studies” 2010, nr 7, s. 117–136) i *Sir Launfal* (E. Solopova, *Middle English*, [w:] *A Companion to J.R.R. Tolkien*, red. S. Lee, Hoboken 2014, s. 230–243, s. 238). Motyw był rozwijany literacko we wczesnej literaturze fantastycznej, przede wszystkim w *Córce króla Elfów* (*The King of the Elfland's Daughter*, 1924; wyd. pol. 2009). Warto także wskazać inspirację szkocką balladą o Tam Linie (*The English and Scottish Popular Ballads*, red. F.J. Child, t. 1, cz. 2, Cambridge 2014, s. 335–358).

⁸ Z *Kalevali* pochodzi motyw walki, w której bronią są pieśni (zob. E. Lönnrot, *Kalevala*, przeł. J. Litwiniuk, Warszawa 1998, s. 37–52). Tolkien inspirował się *Kalevalą* wielokrotnie (zob.

rezygnacji z nieśmiertelności i życia w rajskim ogrodzie — przejawia wyraźne cechy chrystologiczne, a opowieść nabiera rysu odkupieńczego⁹.

Choć w „Berenie i Lúthien” można doszukiwać się ech poszczególnych baśni (takich jak *Rozpunka* czy, nieco mniej wyraźnie, *Diabeł o trzech złotych włosach*), to jednak nie sposób rozpatrywać opowieści czy nawet jej fragmentów w kategoriach pastiszu konkretnego utworu. Analiza ujawnia natomiast liczne struktury fabularne, topoty i funkcje postaci. Posłużę się przede wszystkim dwoma dziełami, fundamentalnymi dla strukturalnej analizy baśni: *The Types of International Folktales* Antiego Arnego i Stitha Thompsona, zmodyfikowanym przez Hansa-Jörga Uthera (2011; dalej: ATU) oraz *Morfologią bajki magicznej* Władimira Proppa (*Морфология сказки*, 1928; wyd. pol. 2011).

Główną oś fabuły „Bereny i Lúthien”, niezależnie od analizowanej wersji, można sprowadzić do schematu: biedak prosi o rękę królowej, a żeby ją otrzymać, musi wypełnić pozornie niemożliwe do zrealizowania zadanie. Wątek ten zdradza wyraźne pokrewieństwo z grupą baśni oznaczonych w ATU numerami 460–499 („Supernatural Tasks”), w szczególności z motywem 461 („Three Hairs of the Devil”), dla którego utworem wzorcowym jest baśń Wilhelma i Jacoba Grimmów *Diabeł o trzech złotych włosach*¹⁰.

Status społeczny dwojga głównych bohaterów jest rażąco nierówny: Lúthien jest dziedziczką potężnego króla, a Beren wygnańcem bez rodziny i jakiegokolwiek własności. Jednakże jego zjawienie się na królewskim dworze nie jest zupełnie przypadkowe, gdyż zgodnie ze schematem baśni typu 461 królowi zostaje przepowiedziane przybycie niechcianego zalotnika¹¹. Tak jak król z *Diabła o trzech*

V. Flieger, *Green Suns and Faëry. Tolkien's Road to Fairy Tale*, Kent, OH 2012, s. 179–201; A.C. Petty, *Identifying England's Lönnrot*, „Tolkien Studies” 2004, nr 1, s. 69–84).

⁹ P.E. Kerry, *Introduction. A Historiography of Christian Approaches to Tolkien's The Lord of the Rings*, [w:] *The Ring and the Cross. Christianity and The Lord of the Rings*, red. P.E. Kerry, Plymouth 2011, s. 17–55, 45. Postaci Bereny i Lúthien sugerują dychotomię człowieczeństwa i bóstwa, a ich związek, okupiony uniżeniem Lúthien, jej swoistą „degradacją ontologiczną”, staje się źródłem nadziei i odnowy. Marta Kładź-Kocot (*Dwa bieguny mitopoetyki. Archetypowe narracje w twórczości Johna Ronalda Reuela Tolkiena i Stanisława Lema*, Bydgoszcz 2012, s. 226–227) zauważa ponadto podobieństwo Lúthien do niebiańskiej, przebóstwionej Beatrycze, a wyprawy po Silmaril do przeprawy przez dantejskie piekło.

¹⁰ Takie żądanie ojca dziewczyny nie jest motywem charakterystycznym jedynie dla baśni, pojawia się również w mitach, między innymi w walijskim micie o Culhwchcie, który by otrzymać rękę pięknej Olwen, musi wypełnić niemal 40 trudnych zadań. Podobieństwa do „Bereny i Lúthien” sięgają dalej — także tu bohater otrzymuje pomoc króla oraz psa (R.C. West, *op. cit.*, s. 264), a wypełnienie zadań jest bezpośrednio przyczyną śmierci ojca dziewczyny.

¹¹ J.R.R. Tolkien, *Silmarillion*, przeł. M. Skibniewska, Warszawa 1985, s. 173: „Jeden z ludzi, i to z rodu Beora, przyjdzie tutaj, a Obręcz Meliany nie zatrzyma go, gdyż przyśle go los silniejszy od moich czarów, a pieśni, które będą opiewały jego przyjście, przetrwają nawet wówczas, gdy zmieni się wszystko w Śródziemiu”. Przepowiednia ta nie jest tak konkretna jak proroctwa baśniowe, aby nie nadać fabule zabarwienia deterministycznego i nie osłabić czynnika wolnej woli bohaterów. Verlyn Flieger uważa, że element napięcia między całkowicie wolną wolą jednej z postaci (w tym przypadku Lúthien) a częściowo kierowanymi przez przeznaczenie działaniami drugiego

złoty ch włosach czy baron z baśni Josepha Jacobsa *Ryba i pierścień* (*English Fairy Tales*, 1890; wyd. pol. 1963) Thingol podejmuje działania, aby zapobiec spełnieniu się proroctwa, lecz okazują się one zupełnie nieskuteczne. Odnajdujemy tu także echa baśni o królu lub królowej, którzy nie chcą wydać córki za żadnego z możliwych zalotników, na skutek czego zostaje ona zmuszona do poślubienia biedaka (por. *Sześciu zdobędzie cały świat*, *Świnka morska* Grimmów).

Beren otrzymuje typowo baśniowe zadanie — przyniesienie klejnotu z korony władcy ciemności. Celem osoby wyrażającej takie życzenie jest zniechęcenie zalotnika lub posłanie go na śmierć, a nie uzyskanie żądanej rzeczy. W „Berenie i Lúthien” zadanie nie jest jednak całkowicie pozbawione autonomicznego sensu (jak osuszenie jeziora czy zjedzenie ogromnej liczby wołów). Charakter poszukiwanego przedmiotu — Silmarile są opisane jako źródło światła i nadzieja na odzyskanie zaburzonego porządku świata — upodabnia fabułę do baśni, których osi jest wyprawa po żywą wodę (ATU 551). Podobnie jak w baśniach *Diabeł o trzech złotych włosach* lub *Ptak Gryf* zadanie wymaga nie tylko dostania się do siedziby demonicznego antagonisty, ale również znalezienia się w jego bezpośredniej bliskości.

Sposób wykonania zadania — pograżenie mieszkańców nieprzyjaznego zamku w zaczarowanym śnie — nasuwa z kolei skojarzenie z ATU 550, kiedy to magiczny pomocnik poucza bohatera, że może wejść do zamku, aby zabrać pożądany przedmiot, gdyż wszyscy mieszkańcy śpią. Jest jednak warunek — bohater nie może zabrać nic ponad to, co mu nakazano (na przykład klatki dla ptaka, uzdy dla konia), gdyż w przeciwnym razie czar snu pęka. Podobnie w „Berenie i Lúthien”, gdy Beren próbuje wyłuskać z Żelaznej Korony więcej niż jeden Silmaril, odłamek pokruszonego ostrza rani w policzek śpiącego Nieprzyjaciela i budzi go, przez co bohaterowie znajdują się w niebezpieczeństwie zagłady.

W pierwszej części utworu dwoje protagonistów wpisuje się w proppowski schemat postaci zdobywającej i zdobywanej: Beren podejmuje zadanie, Lúthien pozostaje bierna, będąc uwięzioną przez ojca w domku w koronie drzewa Hiri-lorn¹². Monumentalny buk nosi cechy mitologicznego *axis mundi*, nordyckiego Yggdrassila, a jego trzy splecione pnie przywołują znaną symbolikę liczby trzy. Drzewo jako przestrzeń odosobnienia nie jest bohaterce całkowicie nieprzyjazne (podobnie jak w wielu baśniach ludowych, w których drzewo bywa wręcz miejscem schronienia, ukrycia bohaterki jeszcze niegotowej na pełną dojrzałość — tak jest w przypadku *Kopciuszka* czy *Dziecka Matki Boskiej* Grimmów). Podobnej ambiwalencji nie znajdujemy w innym epizodzie, gdy Lúthien zostaje przez od-

(w tym przypadku Berena) pojawia się w twórczości Tolkiena regularnie; zob. *eadem*, *The Music and the Task: Fate and Free Will in Middle-Earth*, „Tolkien Studies” 2009, nr 6, s. 168–170.

¹² Według Maxa Lüthiego odizolowanie bohatera, zamknięcie go w konturze wieży, studni czy skrzyni, jest motywem typowym dla wielu baśni; zob. M. Kasjan, *Maxa Lüthiego koncepcja bajki*, „Literatura Ludowa”, 1992, z. 4–5, s. 40–103, 74.

rzuconego zalotnika uwięziona w podziemiach zamku. Księżniczka, która nosi pewne cechy bóstwa solarnego, jest silnie związana z drzewami, natomiast podziemie jest domeną chtonicznych bóstw zimy; ponadto zamknięcie w lochu jest pewnym wyobrażeniem śmierci, a więc dokładnym przeciwieństwem sił wiosennego odradzania się, reprezentowanych przez Lúthien.

Uwolnienie Lúthien wyznacza nowy etap opowieści, w którym proppowski schemat zostaje przełamany¹³. Jak zauważa Richard C. West, scena ucieczki z Hirilorna po linie uplecionej z włosów, choć przypomina baśń o Roszpunce¹⁴, różni się od niej rozkładem ról: „Lúthien spuszcza włosy nie po to, by umożliwić kochankowi dostanie się do niej; używa ich, by umożliwić sobie dostanie się do niego [wyr. A.Ż.]”¹⁵. Wiąże się to z odmiennym niż w baśniach ludowych paradygmatem bohaterki. Relacja Berena i Lúthien umyka dychotomicznemu podziałowi na kobietę-ciało i mężczyznę-ducha (charakterystycznemu dla tradycyjnej topiki, znajdującej odzwierciedlenie w licznych baśniach ludowych¹⁶) czy też odwrotnemu, na kobietę-ducha i mężczyznę-materię (obecnemu w dziewiętnastowiecznych baśniach literackich¹⁷). Lúthien jest zarazem uosobieniem czystego ducha (czego symbolem może być utkany z własnych włosów płaszcz, który ukrywa ją przed oczami innych stworzeń i ma moc sprowadzania snu, w związku z czym jego właścicielka staje się istotą z pogranicza snu i jawy) i witalnej, odradzającej siły ziemi, co mocno wiąże ją z materią i cyklem przyrody. Zamiast opozycji ducha i materii znajdujemy inną — Lúthien jest pierwiastkiem boskim, zarówno w rozumieniu chrześcijańskim, jak i pogańskim, podczas gdy Beren to element ludzki i ułomny.

Natomiast bardzo wyraźnie można wskazać inną proppowską funkcję postaci: magicznego pomocnika. Podobnie jak w wielu baśniach rolę tę w omawianej

¹³ Według tego schematu funkcją królowej jest wyznaczanie trudnego zadania, ewentualnie demaskacja fałszywego bohatera, nigdy natomiast aktywne uczestnictwo w wykonaniu misji. Wymykają się mu jednak nawet niektóre baśnie Grimmów, na przykład *Złote dzieci*, gdzie gdybyśmy chcieli zastosować katalog Proppa, musielibyśmy zakwalifikować królowę jednocześnie jako postać zdobywaną, donatora i magicznego pomocnika.

¹⁴ M.R. Benvenuto, *German Folktales: Deutsche Mythologie*, [w:] J.R.R. Tolkien *Encyclopedia. Scholarship and Critical Assessment*, red. M. Drout, New York 2007, s. 236.

¹⁵ „Lúthien lets her hair down not just to allow her lover to reach her but to enable her to reach him” — R.C. West, *op. cit.*, s. 263; przeł. A.Ż.

¹⁶ Wyrazem takiego myślenia jest między innymi figura macochy, gotowej przesładować pasierbicę, a nawet ją zabić, z powodu zazdrości o jej urodę, jak również postać czarownicy, której władza manifestuje się w przekształcaniu materii, a zwłaszcza zamienianiu ludzi w zwierzęta (G. Lasoń-Kochańska, *Gender w literaturze dla dzieci i młodzieży. Wzorce płciowe i kobiecey repertuar topiczny*, Słupsk 2012, s. 22–26).

¹⁷ Przede wszystkim w utworach Hansa Christiana Andersena, który stworzył liczne postaci kobiet lub dziewcząt gotowych do chrystusowego poświęcenia, takich jak Mała Syrenka, Gerda i Eliza (*ibidem*, s. 74–96). Lúthien ma pewne cechy tych bohaterek, zwłaszcza Gerdy, jako że zyskuje przyjaźń zwierząt.

historii odgrywa mówiące zwierzę: wilczur Huan¹⁸. Spośród wykazanych przez Proppa pięciu funkcji magicznego pomocnika Huan wypełnia dwie: przestrzenne przemieszczanie bohatera (Lúthien jeździ na nim jak na koniu) oraz wykonanie trudnego zadania (walka z wilkami strzegącymi Tol-in-Gauroth, a wreszcie z Karcharothem), a także pomaga w spełnieniu trzeciej — transfiguracji bohatera¹⁹.

Magycznymi pomocnikami są również orły, które pełnią inną proppowską funkcję: ratunek przed pościgiem (zabierają Berena i Lúthien sprzed bramy Angbandu i zanoszą ich w bezpieczne miejsce). Motyw podróży na grzbiecie czy też w szponach ogromnego ptaka jest bardzo stary, pojawia się już w *Baśniach tysiąca i jednej nocy*, gdzie Sindbad zostaje porwany przez Roka²⁰. Orły odgrywają w bestiariusz Tolkiena szczególną rolę, począwszy od *Hobbita*, przez *Władcę Pierścieni*, aż do wielu opowieści z *Silmarillionu*; najczęściej są znakiem nadziei, odrodzenia, symbolem tak ważnej dla tolkienowskiej teorii baśni *eucaastrophe*²¹.

Najstarsza wersja „Berena i Lúthien”, *Opowieść o Tinúviel*, zawiera wyraźne elementy baśni ajtiologicznej — wyjaśnia, czemu między psami i kotami panuje nienawiść:

¹⁸ Huan ma wiele magicznych zdolności: nie potrzebuje snu i odpoczynku, jest odporny na czary i iluzje, a przy tym nie może umrzeć ze starości lub z powodu choroby, lecz jedynie w walce z najpotężniejszym wilkiem, jaki kiedykolwiek chodził po Ziemi. W swoich notatkach, zatytułowanych *Myths Transformed*, Tolkien rozważał różne hipotezy dotyczące natury Huana i innych mówiących zwierząt (J.R.R. Tolkien, *Morgoth's Ring*, „The History of Middle-Earth”, t. 3, London 2002, s. 410). Można dodać, że takie dociekania oddalają opowieści z *Silmarillionu* od sfery baśniowej, a kierują w stronę paraboli filozoficznej czy religijnej. Baśni obce jest roztrząsanie, dlaczego zwierzę zachowuje się jak człowiek i czy fakt ten implikuje posiadanie duszy, natomiast w *Silmarillionie* warstwa religijna jest tak istotna, że elementy sprzeczne z chrześcijańską doktryną (jak mówiące zwierzęta) są wyjaśniane w takich tekstach jak *Myths Transformed*.

¹⁹ Mimo iż Huan wypełnia zadania należące do kręgu magicznego pomocnika, występują jednak pewne istotne różnice względem tej kategorii, przede wszystkim podejmuje on autonomiczne decyzje etyczne. Natomiast baśniowy magiczny pomocnik nie wypowiada posłuszeństwa swemu panu, nawet jeśli ten zachowuje się niemoralnie, ponieważ po podjęciu służby u bohatera działa niejako jako przedłużenie jego osoby — w rzeczy samej trudno wykazać funkcjonalną różnicę między magicznym pomocnikiem a magicznym przedmiotem, takim jak pierścień, płaszcz czy miecz.

²⁰ Pojawia się również w baśniach, na przykład w *The Blue Mountains* ze zbioru *Yellow Fairy Book* (1906) bohater leci na grzbiecie orła do odległego kraju, by odzyskać narzeczoną, co upodabnia go do Berena.

²¹ *Eucaastrophe* to według eseju *O baśniach* przeciwieństwo tragedii, szczęśliwe zakończenie „swego rodzaju *evangelium*, oferujące ulotny przebłysk radości — owej radości, która czeka poza murami tego świata, równie przeszywającej co żal” (J.R.R. Tolkien, *O baśniach*, przeł. J. Kokot, [w:] *idem, Opowieści z Niebezpiecznego Królestwa*, [przeł. A. Sylwanowicz et al.], Warszawa 2010, s. 299). Tolkien dopatrywał się w tym najwyższej wartości, jaką niesie baśń, a nawet uważał *eucaastrophe* za odbicie historii wcielenia i zmartwychwstania. Trudno wskazać jednoznacznie *eucaastrophe* w „Berenie i Lúthien”, ponieważ w zakończeniu podkreśla się nie tyle radość z powrotu Berena między żywych, ile żal z powodu bliskiej straty Lúthien. Występuje jednak swoista „mała *eucaastrophe*” — scena, w której Beren i Lúthien na Tol-in-Gauroth jednocześnie budzą się z omdlenia, „a dzień wschodząc znad ciemnych gór, rozbłysnął nad nimi” (J.R.R. Tolkien, *Silmarillion*, s. 212).

Nie podobało się Huanowi, że Tevildo dalej żyje, lecz teraz nie bał się już kotów, które odtąd zawsze uciekają przed psami, a od czasu upokorzenia Tevilda w lesie niecopodal Angamandi psy mają je w pogardzie. [...] Od tego czasu koty nie mają władcy ni pana ani żadnego przyjaciela; ich głosy skrzeczą i zawodzą, a ich serca są bardzo samotne, pełne goryczy i poczucia straty, lecz jest w nich tylko mrok i żadnej dobroci²².

Baśń ludowa wyjaśnia zatarg między psem a kotem, powołując się na dawny spór o dokument, testament czy też przywilej, który pies powierzył kotu, a ten umieścił go w miejscu, gdzie papier zjadły myszy (ATU 200, „The Dog’s Certificate”). Niekiedy jednak baśnie wskazują na głębsze podłoże podwójnego antagonizmu: psa i kota oraz psa i wilka. Znane są legendy, według których Chrystus stworzył psa, a diabeł — kota²³, ich walka jest zatem przedłużeniem odwiecznego sporu Boga z Szatanem. Również wilk pojawia się w baśniach ludowych jako zwierzę stworzone przez diabła²⁴, co koresponduje z tolkienowskim wizerunkiem wilków jako istot cechujących się okrucieństwem i złośliwością (takie są wilki pojawiające się na kartach „Beren i Lúthien”: Draugluin i Karcharoth).

Kot to w baśniach motyw ambiwalentny: z jednej strony bywa pomocnikiem lub nawet donatorem bohatera (jak w znanej baśni *Kot w butach* i jej rozlicznych mutacjach), z drugiej nosi wyraźne cechy demoniczne, bywa kojarzony z negatywnie postrzeganą kobiecą seksualnością, a niekiedy jest tożsamy z wampirem żywiącym się krwią²⁵. W *Opowieści o Tinúviel* koty są na wskroś złe²⁶. Nawet pałac pełen mówiących kotów, motyw przejęty z baśni, w których odgrywa rolę pozytywną²⁷, jest siedliskiem zła i czarnej magii, miejscem uwięzienia bohatera.

²² J.R.R. Tolkien, *Beren i Lúthien*, red. Ch. Tolkien, przeł. K. Staniewska, A. Sylwanowicz, Warszawa 2017, s. 66.

²³ I. Roschmann-Steltenkamp, *Katze*, [w:] *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, red. K. Ranke, t. 7, Berlin-New York 1993, s. 1100.

²⁴ J. Krzyżanowski, *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*, t. 1, Warszawa 1963, s. 178.

²⁵ I. Roschmann-Steltenkamp, *op. cit.*, s. 1103; L. Bobis, *Kot. Historia i legendy*, przeł. A. Ślubowska, J. Zych, Kraków 2008, s. 271–310. Warto zauważyć, że w kolejnych wersjach „Beren i Lúthien” postać demonicznego kota Tevilda zostaje zastąpiona przez Saurona (w *Balladzie o Leithian* nazywanego jeszcze Thû), władcę wampirów i wilkołaków. Rysuje się zatem wyraźny związek kota i wilka, obu przeciwstawionych psu (Huanowi).

²⁶ Być może pewien udział miała tu osobista niechęć Tolkiena do kotów, której dał wyraz między innymi w liście do wydawnictwa Allen & Unwin, będącym odpowiedzią na prośbę hodowczynie kotów z Cambridge, aby mogła nazwać miot kociąt syjamskich imionami z *Władcy Pierścieni*. Tolkien napisał: „w moim pojęciu koty syjamskie należą do fauny Mordoru” (J.R.R. Tolkien, *Listy*, s. 488). Koty pojawiają się jeszcze raz — w opowieści o królowej Gondoru Berúthiel, która zmuszała dziesięć kotów do szpiegowania ludzi, na skutek czego wszyscy mieszkańcy Gondoru zniechęcili koty (*idem*, *Niedokończone opowieści Śródziemia i Númenoru*, red. Ch. Tolkien, przeł. P. Braiter, A. Sylwanowicz, Poznań 2019, s. 494).

²⁷ Na przykład *Biedny młynarczyk i kotka* Grimmów, a z baśni literackich *Biała kotka* madama d’Aulnoy. W obu koty okazują się zaczarowanymi ludźmi.

Obraz ten, wraz z całą warstwą baśni ajtiologicznej, nie pojawia się w kolejnych wersjach opowieści, co jest częścią ogólnego procesu, w którym eliminacja konkretnych motywów o nazbyt wyraźnych cechach ludycznych szła w parze z konkretyzacją dotyczącą czasu i bohaterów²⁸. „Beren i Lúthien” oddała się od konwencji baśniowej, zbliżając do innych gatunków, przede wszystkim do sagi.

Być może właśnie to osobiste znaczenie, jakie Tolkien przypisywał „Berenowi i Lúthien”, sprawiło, że środków wyrazu szukał wśród topiki baśniowej, pochodzącej z najbardziej pierwotnego doświadczenia obcowania z literaturą. W postaci Lúthien zbiegają się wątki dla pisarza najistotniejsze: jest ona portretem Edith, a zarazem figurą Chrystusa²⁹, i wydaje się nie bez znaczenia, że Tolkien wszystkie te rysy zawarł w baśniowym archetypie pięknej królowny.

Bibliografia

Teksty

- Andersen H.Ch., *Baśnie*, przeł. S. Beylin, J. Iwaszkiewicz, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1969.
- d'Aulnoy M.C., *Błękitny ptak i inne baśnie*, przeł. B. Grzegorzewska, Nasza Księgarnia, Warszawa 2007.
- Grimm W., Grimm J., *Baśnie dla dzieci i dla domu*, t. 1–2, przeł. E. Pieciul-Karimińska, Media Rodzina, Warszawa 2010.
- Jacobs J., *Baśnie angielskie*, przeł. J. Carlson, K. Wojciechowska, Nasza Księgarnia, Warszawa 1963.
- Lang A., *Yellow Fairy Book*, Longmans, Green, and Co., London 1906.
- Lönnrot E., *Kalevala*, przeł. J. Litwiniuk, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1998.
- Plunkett E., *Córka króla Elfów*, przeł. E. Witecka, Wydawnictwo C&T, Toruń 2009.
- Tolkien J.R.R., *Beren i Lúthien*, red. Ch. Tolkien, przeł. K. Staniewska, A. Sylwanowicz, Prószyński i S-ka, Warszawa 2017.
- Tolkien J.R.R., *The Book of the Lost Tales II*, „The History of Middle-Earth”, t. 1, HarperCollins, London 2002.
- Tolkien J.R.R., *Księga zaginionych opowieści*, t. 2, przeł. R. Kot, Amber, Warszawa 1998.
- Tolkien J.R.R., *The Lays of Beleriand*, „The History of Middle-Earth”, t. 1, HarperCollins, London 2002.
- Tolkien J.R.R., *Listy*, wyb. i oprac. H. Carpenter, przeł. A. Sylwanowicz, Prószyński i S-ka, Warszawa 2010.
- Tolkien J.R.R., *The Lost Road and Other Writings*, „The History of Middle-Earth”, t. 1, HarperCollins, London 2002.

²⁸ Temat ten wymaga osobnego studium, tu jedynie napomknijmy, że w toku zmian wprowadzonych przez autora fabuła „Beren i Lúthien” zostaje osadzona w bardzo konkretnym punkcie czasu i przestrzeni świata przedstawionego i zyskuje powiązania z innymi częściami legendarium.

²⁹ Lúthien jest postacią istniejącą realnie (w obrębie świata przedstawionego) i jej znaczenie nie wyczerpuje się w alegorii, jednak zarazem symbolizuje ona inną osobę, stanowiąc znak odsyłający do odmiennego rodzaju rzeczywistości. Tym samym wpisuje się w koncepcję „figury” opracowaną przez Ericha Auerbacha (*Figura*, „Archiwum Romanicum” 1938, s. 436–489).

- Tolkien J.R.R., *Morgoth's Ring*, „The History of Middle-Earth”, t. 3, HarperCollins, London 2002.
- Tolkien J.R.R., *Niedokończone opowieści Śródziemia i Númenoru*, red. Ch. Tolkien, przeł. P. Braiter, A. Sylwanowicz, Zysk i S-ka, Poznań 2019.
- Tolkien J.R.R., *O baśniach*, przeł. J. Kokot, [w:] *idem*, *Opowieści z Niebezpiecznego Królestwa*, [przeł. A. Sylwanowicz et al.], Amber, Warszawa 2010, s. 251–309
- Tolkien J.R.R., *Ostatnie legendy Śródziemia*, przeł. M. Pietrzak-Merta, Atlantis-Rubicon, Warszawa 1995.
- Tolkien J.R.R., *The Shaping of Middle-Earth*, „The History of Middle-Earth”, t. 1, HarperCollins, London 2002.
- Tolkien J.R.R., *Silmarillion*, przeł. M. Skibniewska, Czytelnik, Warszawa 1985.
- Tolkien J.R.R., *The War of the Jewels*, „The History of Middle-Earth”, t. 3, HarperCollins, London 2002.

Opracowania

- Auerbach E., *Figura*, „Archiwum Romanicum” 1938, s. 436–489.
- Benvenuto M.R., *German Folktales: Deutsche Mythologie*, [w:] *J.R.R. Tolkien Encyclopedia. Scholarship and Critical Assessment*, red. M.D.C. Drout, New York 2007, s. 236–237.
- Bobis L., *Kot. Historia i legendy*, przeł. A. Ślubowska, J. Zych, Avalon, Kraków 2008.
- The English and Scottish Popular Ballads*, red. F.J. Child, t. 1, cz. 2, Mifflin and Company, Cambridge 2014.
- Fimi D., *Tolkien's “Celtic” type of legends”: Merging Traditions*, „Tolkien Studies” 2007, nr 4, s. 51–71.
- Flieger V., *Green Suns and Faëry. Tolkien's Road to Fairy Tale*, The Kent State University Press, Kent, OH 2012.
- Flieger V., *The Music and the Task: Fate and Free Will in Middle-Earth*, „Tolkien Studies” 2009, nr 6, s. 151–181.
- Gibson H.N., *The Human-Fairy Marriage*, „Folklore” 66, 1955, z. 7, s. 357–360.
- Honegger T., *Fantasy, Escape, Recovery, and Consolation in Sir Orfeo: The Medieval Foundations of Tolkienian Fantasy*, „Tolkien Studies” 2010, nr 7, s. 117–136.
- Kane D.Ch., *Arda Reconstructed. Creation of the Published Silmarillion*, Lehigh University Press, Bethlehem 2011.
- Kasjan M., *Maxa Lúthiego koncepcja bajki*, „Literatura Ludowa” 1992, z. 4–5, s. 40–103.
- Kerry P.E., *Introduction. A Historiography of Christian Approaches to Tolkien's The Lord of the Rings*, [w:] *The Ring and the Cross. Christianity and The Lord of the Rings*, red. P.E. Kerry, Fairleigh Dickinson University Press, Plymouth 2011, s. 17–55.
- Kładź-Kocot M., *Dwa bieguny mitopoetyki. Archetypowe narracje w twórczości Johna Ronalda Reuela Tolkiena i Stanisława Lema*, Oficyna Wydawnicza Epigram, Bydgoszcz 2012.
- Kostecka W., *Baśń postmodernistyczna. Intertekstualne gry z tradycją literacką*, Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, Warszawa 2014.
- Krzyżanowski J., *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*, t. 1–2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa 1963.
- Lasoń-Kochańska G., *Gender w literaturze dla dzieci i młodzieży. Wzorce płciowe i kobiecy repertuar tematyczny*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej, Słupsk 2012.
- Lichański J.Z., *Opowiadania o... krawędzi epok i czasów Johna Ronalda Reuela Tolkiena, czyli Metafizyka, powieść, fantazja*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2003.
- Petty A.C., *Identifying England's Lönnrot*, „Tolkien Studies” 2004, nr 1, s. 69–84.
- Propp W., *Morfologia bajki magicznej*, przeł. P. Rojek, Zakład Wydawniczy „Nomos”, Kraków 2011.

- Rahn S., *J.R.R. Tolkien*, [w:] *The Oxford Companion to Fairy Tale. The Western Fairy Tale Tradition from Medieval to Modern*, red. J. Zipes, Oxford University Press, Oxford 2000, s. 525–526.
- Roschmann-Steltenkamp I., Katze, [w:] *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, red. K. Ranke, t. 7, Walter de Gruyter, Berlin-New York 1993, s. 1099–1109.
- Slack A., *Moving Mandos: The Dynamics of Subcreation in 'Of Beren and Lúthien'*, [w:] *The Silmarillion. Thirty Years On*, red. A. Turner, Walking Tree Publishers, Zollikofen 2007, s. 59–80.
- Solopova E., *Middle English*, [w:] *A Companion to J.R.R. Tolkien*, red. S. Lee, Wiley Blackwell, Hoboken 2014, s. 230–243.
- Stevens E., *From Catastrophe to Eucatastrophe. J.R.R. Tolkien's Transformation of Ovid's Mythic Pyramus and Thisbe into Beren and Lúthien*, [w:] *Tolkien and the Invention of Myth: A Reader*, red. J. Chance, The University Press of Kentucky, Lexington 2004, s. 119–132.
- Uther H.J., *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*, t. 1. *Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction*, Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki 2011.
- West R.C., *Real-World Myth in a Secondary World: Mythological Aspects in the Story of Beren and Lúthien*, [w:] *Tolkien the Medievalist*, red. J. Chance, Routledge, London-New York 2003, s. 259–267.
- Whittingham E.A., *The Evolution of Tolkien's Mythology. A Study of the History of Middle-Earth, „Critical Exploration of Science Fiction and Fantasy”*, t. 7, McFarland & Company, Jefferson, NC-London 2007.

The Tangled Branches of the Tree of Stories: Fairy-Tale Structures in J.R.R. Tolkien's *Beren and Lúthien*

Summary

The article analyses the impact of folktales on J.R.R. Tolkien's story about Beren and Lúthien. The story was numerously rewritten and modified by the author, so the article focuses on three versions: *The Tale of Tinúviel* (written c. 1917), *The Lay of Leithian* (written 1925–1931) and *Quenta Silmarillion* (written c. 1937), the last of which is the textual base for *The Silmarillion* (1973). The major instruments of analysis are the Aarne-Thompson-Uther Index and Vladimir Propp's folktale characters functions.

Beren and Lúthien emerges from several folktale types, along with numerous mythological and literary sources. The dominant type is ATU 460–499 (“Supernatural Task”), especially ATU 461 (“Three Hairs of the Devil”), but there are also references to ATU 550 (“The Golden Bird”) and ATU 551 (“The Water of Life”). The functions of the hero, the princess, and the helper are performed by, respectively, Beren, Lúthien, and Huan. However, the functions of the hero and the princess are distributed between the two protagonists and Lúthien assumes the hero's function because she actively takes part in performing the supernatural task. The reason is that gender roles are subordinated to more important division between the human (Beren) and the divine (Lúthien, who resembles both a solar deity and a Christological figure). The convention of the folktale is also alluded to by stereotypical characteristics and moral values ascribed to the dog, the wolf, and the cat. *The Tale of Tinúviel* can be recognized as an etiological tale of the type ATU 200 (“The Dog's Certificate”).